

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.965.982

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/123>

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ АДВОКАТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

HISTORICAL ASPECTS OF THE ESTABLISHMENT OF THE INDEPENDENCE OF THE ADVOCACY SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE

Бойко М.М., аспірантка кафедри адвокатської майстерності
та міжнародної юридичної практики

Академія адвокатури України

Стаття присвячена історико-правовим аспектам становлення та розвитку незалежності адвокатського самоврядування в Україні.

Здійснено аналіз передумов становлення незалежності адвокатського самоврядування в українських землях починаючи від польсько-литовської доби до здобуття незалежності Україною та прийняття Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2012 р.).

На основі проведеного аналізу історичних аспектів становлення та розвитку незалежності адвокатського самоврядування в Україні, зазначено, що в період польсько-литовської доби станова солідарність в системі адвокатури почала формуватися на основі традицій інституту приятельства. Під час перебування українських земель в складі Австро-Угорської імперії законодавчо було закріплено самоврядність та автономію станової адвокатури. Незалежність адвокатського самоврядування обумовлювалася тим, що судова влада поступово втратила можливість впливати на внутрішньо-організаційні питання адвокатури.

В українських землях в складі Російської імперії після судової реформи 1864 р. присяжні повірені об'єднувалися в корпорацію – стан присяжних повірених, проте, в переважній більшості округів присяжні повірені знаходилися у прямому підпорядкуванні судів.

З утвердженням радянської влади почали створювати колегії захисників, які повністю підпорядковувалися владі, що свідчить про нівелювання принципу незалежності.

Після проголошення незалежності України та прийняття Закону № 5076-VI (2012 р.) було започатковано інституційну розбудову органів адвокатського самоврядування та вперше закріплено термін «незалежність» щодо змісту адвокатської діяльності, завдань адвокатського самоврядування та взаємовідносин з органами державної влади та місцевого самоврядування.

Ключові слова: незалежність, адвокатське самоврядування, присяжні повірені, колегії захисників, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

The article is devoted to the historical and legal aspects of the formation and development of the independence of the advocacy self-government in Ukraine.

An analysis of the prerequisites for the establishment of the independence of the advocacy self-government in Ukrainian lands, starting from the Polish-Lithuanian era until the independence of Ukraine and the adoption of the Law of Ukraine «On the Bar and Legal Practice» (2012), was carried out.

Based on the analysis of the historical aspects of the formation and development of the independence of the advocacy self-government in Ukraine, it is indicated that during the Polish-Lithuanian era, state solidarity in the bar system began to form on the basis of the traditions of the institution of friendship. During the stay of the Ukrainian lands as part of the Austro-Hungarian Empire, the self-government and autonomy of the state bar was legally enshrined. The independence of the advocacy self-government was conditioned by the fact that the judiciary gradually lost the ability to influence the internal organizational issues of the bar.

In the Ukrainian lands as part of the Russian Empire, after the judicial reform of 1864, sworn attorneys were united into a corporation – the state of sworn attorneys, however, in the vast majority of districts, sworn attorneys were directly subordinated to the courts.

With the establishment of Soviet power, they began to create boards of defenders, which were fully subordinated to the authorities, which indicates the leveling of the principle of independence.

After the declaration of Ukraine's independence and the adoption of Law № 5076-VI (2012), the institutional development of the self-government bodies of the bar was initiated and the term "independence" was established for the first time in relation to the content of the bar's activity, the tasks of advocacy self-government, and relations with state and local self-government bodies.

Key words: independence, advocacy self-government, sworn attorneys, the Bar, Law of Ukraine «On the Bar and Legal Practice».

Постановка проблеми. Сучасна адвокатура України пройшла складний шлях становлення та розвитку адвокатського самоврядування в контексті визначення правового статусу на законодавчому рівні та практичного втілення принципу незалежності у професійній діяльності. Адвокатура України розвивалась в складних історичних умовах, що пов'язано з перебуванням українських земель у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, царської Росії, Австро-Угорської імперії, УРСР. Хоча й сучасні правники стверджують, що найменш дослідженою проблемою організаційних основ адвокатури України є саме адвокатське самоврядування, оскільки даний правовий інститут з'явився у 2012 р. лише з набранням чинності Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [1, с. 52], проте історія зберегла докази зусиль корпоративного самоврядування адвокатського співтовариства зі створення цивілізованої адвокатури

та формування інституційної незалежності адвокатського самоврядування шляхом вироблення і впровадження норм адвокатської діяльності та етичних вимог до адвокатів [2, с. 54].

Метою статті є історико-правовий аналіз становлення та розвитку незалежності адвокатського самоврядування в Україні.

Початок виникнення української адвокатури, організаційних основ її формування як правового інституту більшість учених пов'язують з польсько-литовською добою. Вже у другій половині XV ст. в українських землях поглиблюється тенденція, пов'язана з поступовим розвитком професійної адвокатури [3, с. 264]. У текстах Литовських статутів не закріплювалися положення про адвокатське самоврядування та й у наукових джерелах відсутні дослідження присвячені становленню цього правового інституту в період литовсько-польської доби. Проте окремі

згадки про зачатки формування адвокатської корпорації все ж є. Зокрема, М. В. Довбищенко, досліджуючи історію української адвокатури кінця XVI – початку XVII ст. зазначає, що в XVI ст. в українських землях існував неформальний «інститут приятелів», який, будучи оригінальною системою станової солідарності та взаємодопомоги, виконував різноманітні функції зі залагодження конфліктів. Саме в його середовищі на початку XVI ст. почала формуватися верства адвокатів – умоцованих і прокураторів [4, с. 13]. Умоцовані на межі XVI–XVII ст. не становили цілісної професійної групи, більшість з них учений відносить до категорії т. зв. «корпоративної адвокатури» умовно, адже вони захищали інтереси лише тієї родинної чи суспільної групи, до якої самі й належали. Саме станової солідарності в системі тогочасної адвокатури та взаємна підтримка почала формуватися на основі традицій інституту приятельства. Проте, про формування окремих органів чи спілок в середовищі прокураторів, приятелів чи умоцованих у той час не йшлося.

В українських землях, що входили до складу Польщі було унормовано організаційні засади діяльності адвокатури (польська назва – палестра). Палестра складалась із двох груп: а) захисників та їхніх помічників (депендентів); агентів та апіклантів; б) канцелярських службовців. Члени палестри не виступали єдиним організаційним колективом, проте почуття солідарності та станового зв'язку в їхньому середовищі існувало [5]. Оскільки адвокати працювали при судах, допуском до професії займалась найвища судово-адміністративна влада Царства Польського [6, с. 319].

Початок формування органів адвокатського самоврядування в українських землях, що перебували в складі Австро-Угорської імперії пов'язують з прийняттям «Постійного положення про адвокатуру» (1868 р.), у змісті якого вперше було законодавчо закріплено адвокатське самоврядування та автономію адвокатури. Крім того, було скасовано повноваження Міністерства юстиції ухвалювати рішення про допуск до адвокатської професії [7, с. 17]. Адвокатам було запропоновано зорганізуватись у адвокатські палати. У 1862 р. було створено Львівську палату адвокатів, прийнято її Статут і Порядок (регламент), які затверджувалися загальними зборами адвокатів [8, с. 68]. З квітня 1872 р. в на землях Галичини та Буковини набув чинності адвокатський дисциплінарний статут, яким передбачалося створення у кожній адвокатській палаті дисциплінарної ради [9, с. 81].

В українських землях, що входили до складу Російської імперії адвокатура була визнана відносно відокремленим від судової влади правовим інститутом. Як зазначає С. С. Бандурка, судовою реформою 1864 р. було закладено засади компетентної та самоврядної організації адвокатів. Присяжні повірені об'єднувалися в особливу корпорацію – стан присяжних повірених з внутрішнім самоврядуванням у вигляді виборних органів – рад присяжних повірених [10, с. 14-15]. У тих містах, де не було рад або відділень, такі повноваження виконував окружний суд. Є. В. Васковський наголошує, що в переважній більшості округів присяжні повірені знаходились у прямому підпорядкуванні судів. Лише в невеликій кількості округів вдалося організувати органи самоврядування [6, с. 340]. Ради присяжних повірених були створені в Харкові та Одесі. Вже з 1875 р. почався наступ на незалежність адвокатського самоврядування, зокрема, було призупинено створення рад присяжних повірених, а з 1889 р. – заборонено створювати їх відділення [6, с. 328].

Заборона формування рад присяжних повірених, контроль з боку судових палат, що часто проявлявся у відміні постанов ухвалених радами присяжних повірених [6, с. 341] – усе це паралізувало позитивні зрушення у розвитку адвокатської професії, перешкоджало становленню незалежності адвокатського самоврядування, що в результаті зумовило кризу в системі присяжної адвокатури.

З утвердженням радянської влади відбулося т. зв. «одержавлення» інституту адвокатури. Як зазначає В. А. Гвозд'їй, з 1917 р. по 1922 р. більшовицькою владою було прийнято декрети, згідно яких інститут присяжної адвокатури було скасовано та створювались колегиї правозаступників [11, с. 64]. Радянська влада не лише підпорядкувала інститут адвокатури, а й повністю знищила саморегулівні інституції, які були сформовані у попередні роки. Адвокатура політизувалася, ці зміни мали негативний вплив, що проявилось в недосконалості її організаційного устрою, а головне, вони призвели до правової незахищеності громадян [12, с. 22].

16 серпня 1939 р. було прийнято постанову «Про затвердження положення про адвокатуру СРСР», що на думку Д. П. Фіолевського було «типовою» моделлю для всіх наступних законів про корпорацію [13, с. 54-55]. Було створено такі форми адвокатських об'єднань, як: обласні, крайові та республіканські колегиї адвокатів, президія (у складі голови, заступника, секретаря) та ревізійна комісія. Враховуючи, що вони повністю підпорядковувалися народному комісаріату юстиції, В. А. Гвозд'їй справедливо їх називає органами «квазі-самоврядування» [11, с. 71]. Негативною практикою стало втручання в роботу адвокатів, постійні перевірки та контроль. А. В. Меланчук зауважила, що в цей період відбулася ліквідація самоврядності адвокатури і незалежності адвокатів, мали місце переслідування адвокатів за їх професійну позицію [14, с. 10]. З одного боку, можна припускати, що радянською владою було створено «самоврядні» адвокатські органи, а з іншого – тотальний контроль з боку влади, суду й прокуратури засвідчують абсолютну їх залежність від влади.

Організаційна структура радянських органів адвокатського квазі-самоврядування суттєво й не була змінена Законом Української РСР «Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про адвокатуру Української РСР» від 26 грудня 1962 року. Фактично над колегиями адвокатів встановлювався подвійний бюрократичний контроль з боку Рад депутатів трудящих та Мін'юсту УРСР, що свідчить про нівелювання принципу незалежності (який в законі не згадувався) та абсолютну їх залежність від партійної верхівки.

У 1978 р. правовий статус колегиї адвокатів як суб'єктів, що надають юридичну допомогу, було закріплено в ст. 159 Конституції УРСР [15]. З прийняттям Закону УРСР «Про затвердження Положення про адвокатуру Української РСР» від 01.10.1980 р. (далі – Положення) система органів адвокатів залишилась незмінною (загальні збори, президія, ревізійна комісія). Формувалися колегиї за територіальним принципом – в областях та м. Київ. Процедура утворення колегиї адвокатів передбачала згоду Мін'юсту УРСР та подальше їх затвердження й реєстрацію виконавчими комітетами рад народних депутатів (ст. 3). Загальні збори скликалися за ініціативою не лише президії колегиї чи на вимогу членів колегиї (не менше 1/3), а й за ініціативою Мін'юсту УРСР та відділів юстиції виконавчих комітетів рад народних депутатів (ст. 5) [16]. В Положенні про суттєві новації щодо правового статусу та діяльності адвокатських колегиї не йшлося. Не було й згадки про незалежність, самоврядність та гарантії для колегиї адвокатів. Їх правовий статус визначався як «добровільні об'єднання». Ст. 10 Положення встановлювала засади колективності, гласності та регулярної звітності президій [16], що свідчило про небажання влади змінювати інститут адвокатури та формувати справжню самоврядну адвокатську корпорацію на засадах автономії та незалежності. Тому лише за формальною ознакою органи колегиї адвокатів можна вважати певним праобразом органів адвокатського самоврядування, адже принцип самоврядування передбачає вирішення переважної більшості питань без втручання центральних органів влади. У 1980-1990 р.р. Мін'юст

УРСР та відділи юстиції виконавчих комітетів рад здійснювали контроль за діяльністю адвокатури. Мін'юст УРСР мав право зупиняти дію рішень загальних зборів та постанов президії колегії адвокатів. Тому можна стверджувати, що радянська влада використовувала інститут адвокатури для зміцнення радянської пропаганди й утвердження соціалістичної законності.

Після проголошення незалежності України було ухвалено Закон України «Про адвокатуру» від 19.12.1992 р. № 2887-ХІІІ, серед новел якого було проголошення принципу незалежності адвокатури. Проте принцип незалежності не згадувався щодо діяльності адвокатських об'єднань, статус яких поверхнево було врегульовано даним Законом. Намір держави продовжувати контроль у сфері адвокатури чітко прослідковувався у нормах ст.ст. 13, 14 Закону № 2887-ХІІІ. Зокрема, Закон № 2887-ХІІІ визначив професійний статус та функції кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури, проте їх формування та організаційне забезпечення було покладено на Раду міністрів Республіки Крим, обласні та Київську і Севастопольську міські Ради народних депутатів. Ієрархічно вищим органом визнавалась Вища кваліфікаційна комісія адвокатури, яка утворювалась при Кабінеті Міністрів України, до складу якої входили крім професійних адвокатів, представники від Мін'юсту та Верховного Суду України [17].

Враховуючи такий стан інституційної підпорядкованості адвокатури органам державної влади, реформування інституту адвокатури було неминучим. Адвокатам в складних умовах прийшлося боротися за становлення незалежної адвокатури та формувати систему адвокатського самоврядування. Тому першочерговим завданням стало формування органів адвокатського самоврядування виключно з представників адвокатури на підставі рекомендацій, які були розроблені міжнародними організаціями. Результатом цього стало прийняття Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р. № 5076-VI (далі – Закон № 5076-VI), в якому було визначено поняття «адвокатське самоврядування», завдання та організаційні форми адвокатського самоврядування. У Законі № 5076-VI термін «незалежність» застосовується в частині: розуміння змісту адвокатської діяльності; завдань адвокатського самоврядування, одним з яких є забезпечення незалежності адвокатів; взаємовідносин адвокатури з органами державної влади та місцевого самоврядування [18]. Закон № 5076-VI започаткував інституційну розбудову органів адвокатського самоврядування, заклав фундамент для їх фінансової незалежності, але не позбавив органи державної влади можливості втручання в повноваження адвокатського самоврядування. В умовах сьогодення незалежність органів адвокатського самоврядування визначено як законодавчу гарантію, проте

на практиці ряд законодавчих ініціатив ухвалюється без врахування думки адвокатської спільноти.

Висновки. На основі проведеного аналізу історичних аспектів становлення та розвитку незалежності адвокатського самоврядування України, слід зазначити, що в період литовсько-польської доби становна солідарність в системі тогочасної адвокатури та взаємна підтримка почала формуватися на основі традицій інституту приязельства. В українських землях, що входили до складу Польщі члени палестри не виступали єдиним організаційним колективом, проте почуття солідарності та станового зв'язку в їхньому середовищі існувало. Під час перебування українських земель в складі Австро-Угорської імперії законодавчо було закріплено самоврядність та автономію станової адвокатури. Незалежність адвокатського самоврядування обумовлювалася тим, що судова влада поступово втратила можливість впливати на внутрішньо-організаційні питання адвокатури.

В українських землях в складі Російської імперії після судової реформи 1864 р. присяжні повірені об'єднувалися в корпорацію – стан присяжних повірених. Внутрішня організація адвокатури фактично була побудована таким чином, що в переважній більшості округів присяжні повірені знаходились у прямому підпорядкуванні судів. З 1875 р. почався наступ на незалежність адвокатського самоврядування, що зумовило кризу в системі присяжної адвокатури.

З утвердженням радянської влади було повністю знищено саморегульвні інституції, які були сформовані у попередні роки. З 1922 р. почали створювати колегії захисників, проте тотальний контроль з боку суду й прокуратури засвідчують абсолютну їх залежність від влади. З 1939 р. було створено обласні, крайові та республіканські колегії адвокатів, які підпорядковувалися народному комісаріату юстиції. З 1962 р. над колегіями адвокатів встановлювався подвійний бюрократичний контроль з боку Рад депутатів трудящих та Мін'юсту УРСР, що свідчить про нівелювання принципу незалежності та абсолютну їх залежність від партійної верхівки. У 80-х р.р. XX ст. процедура утворення колегій адвокатів передбачала згоду Мін'юсту УРСР та подальше їх затвердження й реєстрацію виконавчими комітетами рад народних депутатів. Не було й згадки про незалежність та самоврядність адвокатських колегій.

Після проголошення незалежності України адвокатам в складних умовах прийшлося боротися за становлення незалежної адвокатури та формувати систему адвокатського самоврядування. Законом № 5076-VI (2012 р.) було започатковано інституційну розбудову органів адвокатського самоврядування та вперше закріплено термін «незалежність» щодо змісту адвокатської діяльності, завдань адвокатського самоврядування та взаємовідносин з органами державної влади та місцевого самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакаянова Н. М. Функціональні та організаційні основи адвокатури України: дис. ... д-ра юрид. наук; 12.00.10 / Бакаянова Нана Мезенівна. Одеса, 2017. 395 с.
2. Меланчук А. В. Дисциплінарна відповідальність адвокатів у дореволюційній Росії за Судовими статутами 1864 р. і в сучасній Україні. *Адвокатура України: історія та сучасність*: Всеукр. круглий стіл (м. Київ, 25 січня 2013 р.). К.; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. С. 54–57.
3. Кудін С. В. Інститут адвокатури в Україні та Московській державі у XV-XVII ст.: компаративно-історичне дослідження. *Legal science and education in Ukraine and EU countries: a paradigm shift: collective monograph*. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2021. P. 258–284. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/159/4708/9919-1?inline=1> (дата звернення: 31.07.2022).
4. Довбищенко М. В. З історії української адвокатури: шляхи і способи розв'язання конфліктів на Волині та Київщині кінця XVI – початку XVII ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 42. С. 11–20.
5. Зосімович О. Організація адвокатури в Речі Посполитій (XVI – XVIII ст.). *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція*. (м. Житомир, 9–10 листопада 2012 р.). URL: <http://eprints.zu.edu.ua/8254/1/%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B0%20%D0%97%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.pdf> (дата звернення: 01.08.2022).
6. Васильовський Е. В. Организация адвокатуры. Часть I. Очерк всеобщей истории адвокатуры. СПб.: Издание юридического книжного магазина Н.К. Мартынов, комиссионера Государственной типографии, 1893. VIII, 396 с.
7. Аніщук Н. В., Бойчук А. Ю. Становлення інституту адвокатури на західноукраїнських землях. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2011. Вип. 3. С. 13–19.
8. Гловацький І. Ю. Заснування та правовий статус адвокатських палат у Галичині в другій половині XIX ст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Сер. юридична. Вип. 2. 2008. С. 63–74.

9. Никифорак М. В. *Адвокатура на Буковині в період її перебування у складі Австрії. Адвокатура України: історія та сучасність: Всеукраїнський круглий стіл* (м. Київ, 25 січня 2013 р.). К.; Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. С. 78–83.
10. Бандурка С. С. Історичне місце адвокатури в розвитку суспільств і держави. *Право.ua*. 2020. № 2. С. 11-18. URL: http://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/11-Bandurka_S.pdf (дата звернення: 03.08.2022).
11. Гвоздй В. А. Адміністративно-правовий статус органів адвокатського самоврядування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / МАУП. К., 2020. 288 с.
12. Дерій О. О., Крижевський А. В. Організаційно-правові засади функціонування інституту адвокатури за доби Української революції (1917–1921 р.р.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: право. 2019. Вип. 55. Том 1. С. 19-22.
13. Фіолевський Д. П. *Адвокатура*: підручник. К.: Алерта; Прецедент, 2006. 486 с.
14. Меланчук А. В. *Адвокатура в Російській Імперії і сучасній Україні* (порівняльно-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Одеса, 2014. 22 с.
15. Конституція (Основний Закон) України: прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР від 20.04.1978 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T000000?ap=1> (дата звернення: 07.08.2022).
16. Про затвердження Положення про адвокатуру Української РСР: Закон Української РСР від 01.10.1980 р. № 1050-X. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T801050?ap=48> (дата звернення: 07.08.2022).
17. Про адвокатуру: Закон України від 19.12.1992 р. № 2887-XIII (втратив чинність від 19.11.2012 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2887-12#Text> (дата звернення: 14.08.2022).
18. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 14.08.2022).